

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

“SOY ESPOSA DE DIOS”

**UNA ETNOGRAFIA SOBRE LA CONSTRUCCIÓ DE LA
IDENTITAT FEMENINA EN ELS CONVENTS DE VIDA
CONTEMPLATIVA**

TREBALL FINAL DE GRAU EN ANTROPOLOGIA SOCIAL I CULTURAL

CURS 2020-2021

JOANA CALLS COBOS

TUTORA: MÒNICA MARTINEZ MAURI

joanacalls3@gmail.com

RESUM

Les adoratrius perpètues són una comunitat de dones cristianes de vida contemplativa. Es tracta de monges de clausura que renunciïn a la seva llibertat individual i lliure circulació per la ciutat com a sacrifici personal per poder adorar a Déu constantment. Des d'una perspectiva etnogràfica, aquest treball de final de grau analitza la construcció de la dona religiosa a partir del treball de camp realitzat a un Convent de Vida Contemplativa a la ciutat de Barcelona. Per tal d'aproximar-me a aquesta realitat, he participat en activitats que realitzen de forma comunitària, i he observat les cures que practiquen quotidianament. Gràcies a aquesta immersió he arribat a la conclusió que les activitats al voltant de les cures són les que encara avui marquen la construcció de la identitat de les adoratrius.

Paraules clau: Vida Contemplativa, Clausura, Monges, Religioses, Feminitat, Cures, Treball de cures, Dones.

INTRODUCCIÓ	3
1. Context i objectiu	3
2. Metodologia i dificultats	5
3. Estructura del treball	6
LES DONES A LA RELIGIÓ CATÒLICA	6
1. Diferències entre els homes i les dones religioses	7
2. Les dones religioses	11
<i>Els primers anys</i>	12
<i>L'elecció</i>	14
3. El treball de cures	17
APUNTS FINALS	20
BIBLIOGRAFIA	22

INTRODUCCIÓ

El present treball aborda la construcció de la dona religiosa catòlica en els convents de vida contemplativa de Barcelona. Una ciutat plural en la que actualment conviuen 510¹ espais de culte diferents, dels quals 242 estan adscrits a la religió cristiana catòlica. Segons l'Arquebisbat de Barcelona hi ha 152 congregacions, de les quals 111 són femenines i 41 masculines², comprovem com les dones tenen un paper central en la religiositat catòlica. En concret, m'he centrat en els espais de vida contemplativa femenins, és a dir, aquelles congregacions on les dones que hi viuen tenen prohibida la sortida dels murs del monestir, on la seva vida està consagrada a Déu i que la relació i la interacció amb l'exterior està limitada per pròpia voluntat.

Aquest treball ha sorgit del meu interès per entendre la religiositat femenina a Catalunya, i concretament a la ciutat de Barcelona; per aquest motiu, l'etnografia realitzada s'ha portat a terme a un monestir de Vida Contemplativa de la ciutat comtal. Per poder apropar-me a l'interès inicial del meu treball, m'he centrat en la construcció de la dona religiosa en els convents de vida contemplativa a partir de la hipòtesi que les dones que formen part de la comunitat cristiana, i concretament les monges de clausura, tenen poc reconeixement social en raó del seu paper de cuidadores. Aquesta hipòtesi m'ha conduït a examinar les diferències entre els homes i les dones religioses; en segon lloc, la construcció de la identitat de les dones religioses o monges als convents de vida contemplativa; i per últim, el treball de cures com a punt central en la construcció de la identitat femenina eclesiàstica.

1. Context i objectiu

Aquesta recerca parteix d'un treball previ iniciat el novembre del 2019 en el marc de l'assignatura de Tècniques d'Investigació i va finalitzar el maig del 2021. La primera presa de contacte amb el treball etnogràfic – des del novembre del 2019 fins al març

¹OAR. Departament d'Interculturalitat i Pluralisme religiós. Àrea de cultura, educació, ciència i comunitat. (2019) *Memòria d'Activitats 2019*. [Data de consulta: 28/04/2021] https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-afers-religiosos/sites/default/files/recursos/memoria_oar_2019.pdf

² Arquebisbat de Barcelona. Església Arxidiocesana de Barcelona (2021) *Guia de l'Església* [Data de consulta: 21/05/2021] <https://www.esglesiabarcelona.cat/wp-content/uploads/2018/01/Guia-Esgl%C3%A9sia-Arquebisbat-Barcelona-Gener-2018.pdf>

del 2020 – em va permetre endinsar-me dins de la realitat eclesiàstica, que i qui s'amaga(va) darrere dels murs del monestir. Gràcies a aquest primer treball de camp, per una banda vaig poder comprendre qui vivia, com vivien i com s'organitzaven al monestir, i per altra banda, em va ser possible establir *rapport* amb les subjectes d'estudi, un aspecte central per la realització del treball etnogràfic, ja que m'ha permès tornar-hi tot i l'actual context de pandèmia.

Fruit del meu primer treball de camp, de la vivència i la confiança establerta amb les informants, he continuat amb el mateix subjecte d'estudi, les onze monges que viuen en el monestir de Vida Contemplativa, del qual no revelaré el nom ni la ubicació per mantenir la confidencialitat de les meves informants. A diferència del primer estudi que tenia per objectiu l'anàlisi de les relacions de parentiu entre les monges que es creaven a partir de la convivència en un mateix espai, aquest ha tingut per objectiu l'estudi de la construcció de la dona religiosa en els monestirs i convents de vida contemplativa, aprofundint en aspectes més personals i vivencials de cada una de les monges que viuen amb tanta eufòria i devoció la pròpia pràctica religiosa.

Per poder assolir l'objectiu de la investigació m'he centrat en l'estudi de tres punts que són fonamentals per la construcció de la dona religiosa. La primera línia d'investigació està centrada en les diferències entre homes i dones dins la religió cristiana, evidenciant les diferències entre ambdós sexes dins de la comunitat religiosa a partir de la meua presència i participació en les misses portades a terme en el monestir. La segona línia d'estudi està basada en la construcció de la dona religiosa a partir dels relats de les diferents informants que han format part d'aquest estudi. I per últim, el treball de cures com a eix central en la reproducció d'un model de feminitat que relega a la dona a l'àmbit reproductiu. Aquestes tres línies d'investigació han estat centrals per la realització del present treball i han anat acompanyades de les següents preguntes de recerca: Quins atributs són típicament femenins i masculins? Quin és el paper assignat a les dones en l'àmbit eclesiàstic? Quins són els atributs que defineixen la dona religiosa? Quins són els elements que marquen les diferències i les desigualtats entre homes i dones?

2. Metodologia i dificultats

El mètode central en la present investigació ha estat l'etnografia iniciada a finals de l'any 2019. Degut a la pandèmia de la COVID-19 al mes de març del 2020 vaig haver d'abandonar l'estada a camp fins al mes d'octubre del mateix any, on vaig reprendre les visites al monestir, que han estat regulars fins al mes de març del present any. A causa de les restriccions sociosanitàries les meves visites regulars al monestir es van veure transformades. Abans de la pandèmia jo tenia accés a l'espai de clausura, però amb la crisi sanitària aquest privilegi va desaparèixer.

La segona estada a camp, des d'octubre del 2020 al març del 2021, es va basar en visites setmanals al monestir, en les que conversava i passava la tarda amb una religiosa diferent. El resultat de les trobades setmanals són una petita mostra de la representativitat i diversitat de la religiosa cristiana. Al monestir viuen onze dones, d'edats i nacionalitats diferents. Cada una té una concepció diferent de la seva vocació i de la mateixa religió. La meua intenció no ha estat descobrir la pràctica verdadera, sinó veure que és per a cada una d'elles ser dona i ser religiosa, i com es construeix la dona religiosa segons la pròpia experiència.

Tot i que en un principi tenia la voluntat d'assistir a totes les misses, al final va ser inviable. Amb la pandèmia, les misses es van restringir i hi havia molt poca afluència de feligresos. Per aquest motiu només vaig poder assistir a les misses i a les *vesprades* de forma esporàdica, observant, per una banda, quin era el paper de les monges i per l'altra el del mossèn. Gràcies a aquesta participació en el culte vaig poder documentar la divisió de l'espai i de les tasques de cada col·lectiu. Les dones queden relegades a un segon pla, ocupen l'espai marginal de la capella, restant invisibles pels fidels a qui donen l'esquena durant la litúrgia. Per poder ampliar la informació extreta de l'observació participant i les converses vaig realitzar un seguit d'entrevistes presencials amb diferents monges, unes entrevistes que van aprofundir i dissipar aquells dubtes que em sorgien de les trobades. A diferència de les converses informals amb les religioses, les entrevistes van ser gravades amb el consentiment previ de les participants.

Tractar la figura femenina dins de la religió cristiana no ha estat una tasca fàcil, tal com diu González Pérez, “aunque el conocimiento sobre las religiones continúa siendo

un tema candente el tratamiento de la figura femenina ha sido más bien marginal” (2010: 471). Davant la invisibilitat de les figures femenines, aquest treball parteix de l’antropologia feminista per desenvolupar una sèrie de reflexions teòriques sobre relacions de gènere i el treball de cures dins les institucions religioses. El meu objectiu és donar veu a les protagonistes d’aquest treball, a partir d’una perspectiva *èmic* en la construcció de la identitat femenina. No vull representar a les següents línies a les monges de clausura com un ésser sense agència, subordinada a l’estructura heteropatriarcal i submissa a les ordres de la religió, ans al contrari. Les monges que viuen al monestir estan allà per voluntat pròpia, moltes expressen un amor que traspasa fronteres, un amor diví.

3. Estructura del treball

L’article comença reflexionant de manera més general sobre el cristianisme i la dona. A partir d’aquest punt desenvolupo la part més analítica centrant-me en les diferències entre dones i homes en l’àmbit eclesiàstic. A continuació, en la part més etnogràfica del treball, intento teixir una explicació al voltant de la construcció de la dona religiosa a partir de l’ideal de feminitat que es regeix per la imatge de la Verge Maria. Arribats a aquest punt també destaco la construcció i el fervor de la dona religiosa, fruit d’un recorregut individual que comporta l’enamorament cap a la divinitat. Aquest procés de fervor esdevé en part per la formació que reben i també a partir de l’elecció de formar part del col·lectiu d’adoratrius. Finalment, analitzo el treball reproductiu i de cures, treball essencial en la diferenciació del treball femení a l’àmbit eclesiàstic.

LES DONES A LA RELIGIÓ CATÒLICA

En els últims anys s’ha anat desenvolupant un *corpus teòric* sobre les dones religioses i les dones en la religiositat. Des de diferents disciplines, però sobretot la història, s’han desenvolupat estudis sobre les dones dins de la religió cristiana, aproximant-se a temes poc explorats com les prohibicions de les dones religioses o l’heterogeneïtat del col·lectiu de religioses que convergeixen en el cristianisme. Molts estudis tals com els de Haskins (2003), Moreno (2005) o Skladanowski (2016) es pregunten sobre el perquè de la negativa a proclamar a la dona catòlica com a sacerdotessa. Skladanowski (2016) respon a aquesta qüestió afirmant que la incorporació de la dona com a sacerdotessa o donar-li el dot de la paraula de Crist seria anar en contra dels manaments

i per tant qüestionar la paraula de Déu, “Any rupture in the so-understood ‘apostolic succession’ must call into serious question the sacramental and institutional structure of the church” (Skladanowski, 2016: 276). La tradició, segons aquesta explicació, és fonamental per mantenir les estructures de la Institució catòlica i per evitar la formació d’esquerdes que portarien a l’enfonsament de la religió tal com la coneixem avui dia. El desenvolupament de la meua recerca no està enfocada cap aquesta direcció. A diferència d’elles no m’he centrat en la revisió i exhaustiva recerca del llibre sagrat, la Bíblia, des de l’òptica feminista. Aquestes autores, però, posen de manifest com la interpretació que s’ha fet de la Bíblia i dels textos sagrats per part dels homes de l’església ha relegat a la dona a un segon pla, desposseint-la de tasques i adjudicant-li una identitat inferior basada en els escrits bíblics,

Male projection of females as an incarnation of lower human nature, though contrary to the Bible's assertion that women are created in the image of God, has limited women's ability to be recognized as equal members of the Church. That the male-dominated Church defines women as a lesser class of human being inevitably impacts their opinions as to whether women can be ordained as priests (Haskins, 2003: 101).

1. Diferències entre els homes i les dones religioses

L'àmbit eclesiàstic ha conceptualitzat la dona com un ésser inferior, que no ha merescut la virtut de ser la paraula i el cos de Crist (Haskins, 2003). Dins de la disciplina antropològica moltes autores i teòriques dels anys 70, com Ortner (1974) ja evidenciaven com la dominació masculina era producte de l’associació de les dones amb la natura i dels homes amb la cultura, produint-se així la dominació de l’home envers la dona. En el cas a tractar, veiem com la fe cristiana percep a les dones com a natural, per la seva qualitat d’engendrar fills, de ser mare, i per tant, relega les dones a l’àmbit domèstic i al treball reproductiu, tenint una divisió clara de les tasques a desenvolupar per les dones i els homes dins de la mateixa institució,

Que la mujer, por ser la mujer, es más sensible. La mujer es más madre, o sea... Tenemos como eso de acurrucar, de acoger, de cuidar... El

hombre es más distinto, es más hombre, es más libre, el hombre no se fija en detallitos (Entrevista Mare Vicària (MV): 16/03/2021)

Les afirmacions de les monges que habiten al monestir mostra una clara polaritat entre homes i dones, atribuint unes característiques innates, biològiques a les dones, que es contraposen a la dels homes, “*El hombre necesita salir al campo a trabajar fuerte, porque tiene más energía [...] la clausura no es tan estricta*” (Entrevista MV:16/03/2021). D’aquesta manera, se’ns mostra com la divisió sexual del treball és un dels pilars fonamentals de l’església a partir d’una atribució de característiques biològiques als sexes i com esdevé la forma de viure i de reproduir-se dins de la Institució.

Mentre que el sexe és el que determina les diferències anatòmiques i biològiques que marquen la diversitat entre els homes i les dones (Giddens, 1989), el gènere són totes aquelles característiques i afirmacions, que la societat en conjunt, assigna a dones i homes per diferenciar-nos. D’aquesta manera, el gènere és quelcom construït socialment i culturalment i, per tant, no està associat a unes característiques biològiques. Però la rellevància d’aquest concepte recau en la necessitat de separar allò biològic o “innat”, és a dir, el sexe, d’aquells aspectes, qualitats o característiques socials i culturals, el gènere.

El binomi home/dona està molt present dins de la Institució religiosa, perpetuant la creença que el nostre sexe determina el nostre gènere, fent que la identitat construïda a partir del gènere fixarà la manera de comportar-nos, actituds, valors, corporeïtat i manera de viure i entendre el món a un context determinat,

Nuestra propia sociedad [...] asigna diferentes papeles a los dos sexos, los rodea desde el nacimiento de una expectativa de diferente conducta, agota el drama del noviazgo, matrimonio y paternidad en términos de tipos de conducta que se creen innatos y, por tanto, apropiados para cada uno u otro sexo (Mead, 1982:14).

La diferència entre homes i dones, doncs, recau en la historicitat, en la construcció d’uns ideals femenins (feminitat) i masculins (masculinitat) que comporten la diferència entre dones i homes dins del món eclesiàstic, “*para el hombre la clausura no es tan estricta, porque el hombre tiene otra psicología distinta a la de la mujer*”

(Entrevista MV: 16/03/2021). Històricament s'han creat i perpetuat una sèrie de rols de gènere que conformen la identitat social que permeten una sèrie de "discriminacions" a partir de la subordinació femenina envers el masculí, "*Dios creo a Adán primero, al principio solo estaba el hombre. Pero, para acompañar su vida, al final creó a la mujer*" (Entrevista Novícia: 10/03/2021). Es produeix una interiorització de la dicotomia home/dona, masculí/femení, privat/públic. La interiorització de les dicotomies i de les normes és el que produeix les bases per construir la normalitat de les condicions dels individus que formen part de la comunitat cristiana. És a dir, es genera l'*habitus* que per Bourdieu (1991) és un sistema de disposicions estructurades i estructurants constituït en la pràctica i orientat cap a funcions pràctiques. Per l'autor, l'*habitus* és quelcom pràctic, que es forma o conforma a través de l'exercici, és a dir, el que la gent fa a les seves relacions socials quotidianes, i per altra banda, quelcom que està orientat a la pràctica, per tant, per poder formar part d'una societat concreta. D'aquesta manera, les pràctiques produeixen un sistema de disposicions a l'acció d'alguna cosa que empeny a actuar d'una determinada manera i les disposicions a l'acció estan disposades per les pràctiques anteriors que tendeixen a reproduir l'estructura, "*Hombres y mujeres en el nivel de dignidad del ser humano no hay diferencias, las diferencias están en la psicología, el hombre tiene psicología de hombre*" (Entrevista Novícia: 10/03/2021). La divisió sexual estaria socialment i arbitràriament construïda encara que l'entenem com a quelcom natural (Bourdieu, 2000). Així, les diferències entre homes i dones s'utilitzen culturalment per legitimar la dominació del sexe masculí sobre el femení causada per la diferència biològica (ibíd.), on hi ha un xoc constant per tal d'obtenir una posició rellevant i determinant en el camp social per tal d'apropriar-se del capital simbòlic que dona legitimitat i autoritat.

L'ideal femení perpetuat pel catolicisme atribueix unes tasques específiques a les dones relacionades amb les cures, que esdevenen centrals en la configuració de les diferències entre homes i dones. Els homes tenen unes tasques completament oposades a les feines de les dones dins de la religió, i encara que es trobin en un mateix rang, els homes són més laxos a l'hora de portar a terme la seva funció. En diferents actes

públics en els últims anys, com per exemple la visita del Papa a Barcelona l'any 2010, va evidenciar les diferències entre homes i dones dins de la religió cristiana³.

Los monjes tienen sus monasterios que son muy grandes, tienen fincas, las trabajan, pueden recibir visitantes, pueden salir... Es muy distinta a la nuestra, pero también son de claustro. Ellos viven en el silencio, viven la oración, la adoración, pero viven de otra forma. (Entrevista MV:16/03/2021).

Les dones religioses tenen com a principal missió oferir la seva vida als altres, és a dir, sacrificar-se pel bé comú, a diferència dels homes, que són la cara visible i tenen com a missió cercar i mantenir els fidels cristians a través de la representació de la divinitat, “The Church's constant teaching declares that the bishop or the priest, in the exercise of his ministry, does not act in his own name, but represents Christ, who acts through him” (Haskins (2003): 107). A l'home, per ser la representació de Déu, socialment se li atorga una important funció eclesiàstica, sent el portador de la veritat i de la virtut divina i sent sempre el principi superior en la dicotomia asimètrica masculí/femení (Heritier, 1996). D'aquesta manera es crea una divisió clara entre l'espai públic i l'espai privat (Pateman, 1988), l'idèntic i el diferent (Heritier, 1996), on la dona està subordinada a l'àmbit domèstic (privat) per les seves funcions de cuidadora i conformant l'espai de les idèntiques (Amorós, 1994). La invisibilitat de les dones es fonamenta ideològicament en l'assignació d'espais, rols i subjectivitats diferencials i en un règim amorós al qual estan subjectes (Esteban, 2011).

El trencament de la dicotomia home (mascle) dona (femella) encara no s'ha superat ni tampoc es plantejat dins de la comunitat religiosa. Encara que el sistema sexe/gènere marqui i reguli les normes i comportaments de les dones i els homes de l'Església, no hem de contemplar a la dona religiosa com a submisa i pressa de la Institució religiosa, sinó que ella forma part de l'entramat de relacions que fan perdurar i mantenir aquest sistema de “dominació masculina” sobre les dones.

³ Paz, M (11/11/2010). Las mujeres en la iglesia católica. *La Vanguardia*. [Data de consulta:04/06/2021] <https://www.lavanguardia.com/vida/20101111/54068549529/las-monjas-que-limpiaron-el-altar-ante-el-papa-en-la-sagrada-familia-explican-su-vocacion.html>

2. *Les dones religioses*

Històricament la dona per l'Església catòlica ha estat construïda a partir d'uns ideals de feminitat que la releguen a la llar, al treball de cures, a la protecció dels infants i de la família. La dona ha estat caracteritzada a partir de la Verge Maria (González Pérez 2010), ella ha servit com a model tant a dins de la institució cristiana com en l'àmbit familiar espanyol,

La religión, a través de todo el entramado de prácticas, creencias, rituales (de petición, adoración, sacrificios...) y preceptos de carácter moral no sólo ha otorgado a la mujer la subordinación dentro del ámbito del culto religioso y la devoción, sino en otras esferas de la sociedad, esto es, también la ha sometido en la parcela económica, política, científica, social y cultural (ibid., 472)

L'ideal de dona pel qual es regeix l'església, doncs, està basat en els escrits sagrats, dels quals s'extreu "l'essència femenina", entesa com la manera de comportar-se, el rol a adoptar i el camí a seguir al llarg de la vida. El referent femení ideal, la mare de Crist, està basat en unes idees preconcebudes d'esposa ideal, cuidadora, maternal, pura i que sacrifica tota la seva vida per la seva família i la humanitat. Les monges, com esposes de Crist, segueixen aquestes premisses per buscar la salvació eterna i salvar la humanitat dels mals que ens assetgen el món, "*Nuestra misión es la Iglesia, es la adoración y la oración. Y también la inmólación, nosotras ofrecemos nuestra vida por lo demás [...], somos faros que alumbran el camino de la humanidad* (Entrevista MV:16/03/2021).

El procés pel qual passen les dones que volen ser religioses és un procés llarg regit per un seguit de normes molt estrictes. La disciplina és essencial per poder completar el procés d'aprenentatge,

La vida religiosa es muy disciplinada, tenemos horarios para todo, desde las cinco de la mañana, hasta entrada la noche. El Jueves y el Domingo el Sacramento se alarga todo el día y toda la noche. La mayor parte del tiempo estamos en silencio, pero tenemos dos recreos, mañana y tarde (Entrevista Novícia:10/03/2021)

El règim de disciplina a la qual estan sotmeses té per objectiu assegurar la fe i la permanència de la postulante, és a dir superar les pors i dissipar els dubtes que puguin tenir a partir d'estratègies de conductes que tenen per objectiu la continuació de l'exercici de la comunitat. El control a la qual estan sotmeses s'inicia en el moment en el qual la novícia o postulante comença la seva estada a la comunitat, ja que s'ha de dependre de totes les propietats personals, siguin béns materials o immaterials, que passaran a disposició de la Mare Superiora. La postulante queda desposseïda de qualsevol objecte o signe d'identitat propi i començarà els estudis per formar part de la comunitat de religioses.

Els primers anys

Qualsevol dona pot ser religiosa, les condicions per formar part del col·lectiu són senzilles, només cal estar batejada, haver fet la comunió i en alguns casos la confirmació. Segons la Mare Superiora i les escriptures, la dona ideal per entrar ha de tenir entre divuit i vint anys, ja que el procés és llarg i actualment són nou anys de formació. Encara que és aconsellable entrar durant la joventut, qualsevol dona que tingui interès, devoció i amor per Crist pot entrar independentment de l'edat degut a la poca demanda.

El primer requisito es que tenemos que ser mujeres maduras en sentidos psicológica, afectiva y humanamente maduras [...] Si tiene vocación se puede entrar ahora ya grande, pero lo ideal es entrar joven, porque son nueve años de formación para que puedas aprender todo (Entrevista Mare Superiora (MS):26/02/2020).

Els passos per ser adoratriu comencen amb una estada breu al convent o monestir que ha seleccionat per portar a terme la "transformació". La primera visita comporta donar-se a conèixer i presentar-se davant les autoritats del monestir; posteriorment es fa una estada d'entre un i tres mesos per veure si es correspon amb el perfil, en els valors i en el carisma de l'ordre. Si l'aspirant ha correspost amb el perfil de la comunitat, posteriorment, hi tornarà i començarà una formació que durarà nou anys. Durant aquest període de temps l'adoratriu anirà passant per diferents fases, començant pel noviciat que inclou l'aspirantat i el postulat, posteriorment la primera professió tres anys després d'entrar i finalment la professió solemne. La nova identitat es va formant

durant els anys d'aprenentatge del règim eclesiàstic que esdevenen un ritual de pas (Van Gennep, 1909) on la novícia ha de culminar si vol formar part del grup d'adoratrius. L'aprenentatge esdevé una fase ambigua, d'incertesa, un espai nou i poc familiar on no hi ha cap referència a la vida anterior. Un cop superada la formació, la novícia serà reconeguda com a religiosa i tindrà un nou estatus dins de la comunitat a partir de la professió solemne. La nova religiosa obtindrà un nou coneixement de tot allò que l'envolta, donant un nou significat i una nova percepció a la vida (Turner, 1967),

En el noviciado, tú partes de cero. Tienes que empezar una formación monástica, las costumbres: tienen que aprender a como rezamos la liturgia, el canto, empiezas a conocer las costumbres de la vida comunitaria, a relacionarte con las Hermanas, o sea, yo no soy yo sola [...] En el noviciado es donde se forma la vida religiosa. (Entrevista MV:16/03/2021).

El camí a la religiositat sovint esdevé un mecanisme perquè les dones que viuen en contextos de pobresa, marginalitat i violència tinguin una vida segura. La religiositat femenina a Espanya actualment segueix viva gràcies al gran nombre de religioses que provenen del Sud Global. El fet d'entrar a l'església comporta abandonar tot el teu passat i passar a formar part d'una nova família. Han d'aprendre a comportar-se, a fer, a pensar com una religiosa, adquireixen una nova identitat (Vallverdú, 2007). Han d'abandonar tot el que eren abans, desposseir-se de la seva ment per aprendre noves normes i codis per poder conviure en comunitat. Reaprendre és el més complicat de tot, ja que deixen de ser una persona per convertir-se en part del col·lectiu, "*Esto es lo más difícil de todo, aprender a ser una familia, a convivir con las Hermanas y adaptarse a la nueva situación, por eso que las normas son tan estrictas, son necesarias para la convivencia*" (Diari de Camp, Novícia, 18/11/2020). L'aprenentatge inicial té per objectiu dotar d'una nova identitat a la persona progressivament, és a dir, se li anirà exigint nous hàbits i conductes que fan compatible la vida amb el grup i amb els principis reguladors imposats pel grup (Vallverdú (2007):145). La pràctica diària de la religió subtilment va penetrant dins de l'*habitus* de les postulants, i va configurant la nova identitat.

El cos esdevé el principal mecanisme d'identitat, convertint-se en el vehicle pràctic de comunicació i simbolisme religiós per excel·lència (Vallverdú, 2012). Les dones religioses es veuen enclassades (Bourdieu, 1991) a un cos a partir de la pràctica diària d'unes normes corporals estrictes on el cos esdevé el mecanisme pel qual elles es mostren al món. L'hàbit vesteix el cos femení i esdevé part de la identitat femenina, a diferència dels homes, les monges vesteixen el seu cos durant tot l'any amb les mateixes robes, sigui hivern o estiu, mostrant la seva identitat de religiosa allà a on van “*Cuando tenemos vacaciones también llevamos el hábito, forma parte de nuestro ser*” (Entrevista Novícia:10/03/2021). L'hàbit esdevé un dels elements més importants i destacables per la regulació de la nova identitat, ja que en entrar a la comunitat i cedir tota tinença personal, la Bíblia i l'hàbit esdevindran les úniques possessions que tindran les postulants durant els primers anys de formació.

Els primers anys d'aprenentatge les novícies es diferencien de les altres germanes de rang superior per la roba. Certes formes de vestir o peces de roba s'associen a un discurs pel qual s'atorga una sèrie de característiques i discursos a les persones que en fan ús (Goffman, 1963), l'hàbit esdevé una forma de diferenciació i jerarquització a la comunitat que marcarà els rols i les actituds de les religioses. Les novícies o postulants lluiran el blanc com a símbol de puresa i castedat (Castilla, 2009), per contra, les adoratrius que ja han jurat els vots sagrats habiten els colors de l'ordre i de la comunitat, el blanc pur, el vermell, com amor a Déu i el negre com a senyal de submissió i obediència a Crist. Els colors esdevenen significats i jerarquies dins de la comunitat, però també dins de la mateixa Institució religiosa, cada Comunitat o Ordre es vesteix amb els colors fundacionals i marquen el carisma de cada comunitat, tal com ens mostra Vallverdú, “*els vestits i altres formes de guarniment corporal esdevenen el llenguatge a través del qual es manifesta la identitat social i cultural*” (2010: 25), d'aquesta manera la comunitat i la roba es troben fortament vinculades l'una amb l'altra, representant una forma d'identificació col·lectiva.

L'elecció

A partir del treball de camp realitzat he diferenciat dos motius pels quals les dones han format part de la comunitat eclesiàstica. Un primer grup estaria conformat per aquelles monges per les que la vida eclesiàstica ha significat una alternativa a la vida familiar, “*jo vaig entrar aquí perquè no em veia com a esposa, ni com a mare, i com que vivia*

a prop, vaig decidir entrar i formar part de les adoratrius” (Diari de Camp, GMT, 27/01/2021). Un segon grup més nombrós, es correspon amb les monges que han optat per aquesta forma de vida i identitat fonamentada en els manaments de Crist, per amor a la divinitat. En ambdós casos, per la majoria de les monges, el primer contacte amb la religiositat es va produir durant la infantesa, acompanyant els familiars a missa i a l'època de la joventut, quan van anar endinsant-se en l'entramat religiós.

El primer grup de religioses, és a dir, les que consideren la vida monàstica com una alternativa a la família nuclear, està conformat per tres de les quatre religioses catalanes que viuen al convent i una religiosa xilena. La seva trajectòria per entrar a la comunitat comença a partir dels 25 anys i s'allarga més enllà dels 50.

Les religioses d'aquest grup enfatitzen la importància de la creació de la família i la obligació de tenir fills en el marc del matrimoni. Justifiquen la seva entrada a la religiositat afirmant que no es sentien atretes per una vida familiar i que l'única alternativa possible era fer-se monja. En aquest primer cas, l'elecció va estar influïda pel context social de l'època en la qual vivien, on les dones estaven subordinades a l'home durant la dictadura espanyola. La religiositat, doncs, es presenta com un anhel de llibertat per aquelles dones que estaven sotmeses als homes i que no volien formar una família per diferents motius. El més destacable del seu discurs, però, és l'explicació que donen al parlar de les dones i les alternatives que tenim, les dones només tenen dues opcions a la vida, casar-se i formar una família o per contra, entrar a la vida religiosa. L'ideal de dona en el qual es basen està regit per les premisses de l'Església catòlica fruit del context històric i social que van viure. Aquests ideals són inqüestionables i construeixen la identitat de la comunitat cristiana.

La dona té dos opcions, i no vol dir que hagin de diferir del cristianisme. La dona té el deure familiar seguint els manaments religiosos: casar-se i tenir fills. En cas que no tinguis la voluntat de fer-ho, com a dona, has de formar part de la vida religiosa per ser útil (Diari de Camp, GMT, 27/01/2021).

El segon grup d'adoratrius – que entren per amor – fan els seus primers passos dins del món eclesiàstic des de ben joves, abans de la majoria d'edat, endinsant-se en comunitats de vida activa. Les tasques que realitzen en els convents de Vida Activa no

són suficients per demostrar l'amor que professen cap a Déu i per tant, pensen que l'única manera d'estar més a prop de Déu i arribar al paradís és entrant en un convent de Vida Contemplativa i sacrificar la seva vida per la religió, "*Tú te vas enamorando de una manera que... Que nada te puede separar [...] No quería nada más que eso, para ti Jesús lo es todo, lo llena todo, tu persona, todo tu ser: soy esposa de Dios*" (Entrevista MV: 16/03/2021)

La devoció i la forma d'estimar a Crist és la matriu de la seva existència, resultant del que Esteban (2011) descriu com el pensament amorós. El règim amorós (ibíd.) és una ideologia cultural que legitima una forma determinada d'entendre i de practicar l'amor que sorgeix al segle XIX i s'estén, transformant-se i adaptant-se, fins als nostres dies. Les adoratrius experimenten el contagi de l'amor romàntic que ha determinat una sèrie de pràctiques i rols socials cap a les dones, incloent la idealització de l'objecte de l'amor, per unir-se eternament al matrimoni (Roca, 2008),

Pero nosotras, las religiosas, hemos recibido un llamado especial por parte de Dios. Que es una misión que te pide de vivir solo para Él. Y entras a un convento y vives célibe. No quiere decir eso de que odias a los hombres [...] Estás enamorada, pero hasta las patas, como se dice, de Jesús, no sentirás atracción por un hombre porque tu corazón te lo llena el Señor (Entrevista MV:16/03/2021)

L'amor romàntic té com a epicentre l'amor, configura els desitjos, aspiracions i la projecció personal envers els altres. Perpetua el règim de clausura al qual estan sotmeses les religioses i les conforma com a subjectes, "*Yo sentía que me faltaba algo más, necesitaba más, la única manera de estar más cerca de Dios era entrando en la vida contemplativa para darme del todo a Él*" (Entrevista MV:16/03/2021). La devoció i l'amor que professen cap a Déu és de manera desinteressada i pura, abandonant les relacions anteriors amb la família i amb les amistats per endinsar-se a un nou règim. L'amor cap a Déu es converteix en el centre de la subjectivitat de les dones religioses a partir de la creació de l'ideal femení: sentimental, cuidadora i materna. Les religioses doncs, es construeixen a partir de l'amor que mostren cap a Déu, "*Yo soy esposa de Cristo y me siento como tal, él es mi esposo y yo soy su esposa*" (Entrevista MV:16/03/2021), i són vistes des de la institució com a éssers que han de curar a la societat, però també com a màrtirs, ja que renunciïn a formar una família

convencional a partir del sacrifici. L'amor que senten és el pedestal del model organitzatiu eclesial, on Déu ocupa el lloc central i inqüestionable de les seves vides,

El amor romántico supone que hay sólo una persona en el mundo con la que uno puede unirse a todos los niveles, siendo así que se idealiza [...] Supone el encuentro de dos espíritus que se complementan y hallan el equilibrio y la reciprocidad del otro; un estado paradisiaco en el que la pareja mantiene la convicción en el bienestar que obtiene del otro. [...] El amor, se aparece como lo más importante del mundo, y ante él debe sacrificarse todo (Roca, 2008:14)

Es produeix a les comunitats de vida contemplativa una vinculació entre amor i matrimoni, ja que en realitzar la professió solemne es converteixen en les esposes de Crist i han de satisfer les necessitats de la comunitat i de la institució,

L'adoratriu ha de fer tot el que està escrit a la Bíblia i ha de complaure a Déu, que és el seu espòs i a qui ha promès amor i obediència per sobre les coses, amb el sagrament del matrimoni arran de la professió solemne. [...] També han de complaure als homes de la fe cristiana: sacerdots, bisbes, etc. (Diari de Camp: GMR, 17/02/2021).

El model organitzatiu eclesial basat en l'amor romàntic (Esteban, 2011; Roca, 2008) és la premissa de l'organització i l'ordre social, econòmic i polític de la Institució religiosa. L'amor romàntic o el pensament amorós, esdevé l'eix central que es projecta en el model d'organització eclesial on cada acció és justificada al voltant del pensament amorós. Esdevé l'esquema a partir del qual les adoratrius perceben i actuen en el món, creant l'ideal femení eclesial a partir de la interiorització de l'estructura i del camp social on la religiosa s'ha format (Bourdieu, 1990).

3. El treball de cures

L'existència de les adoratrius perpètuas passa primerament, per adorar perpètuament al Senyor (el que defineix el seu carisma) i també, cuidar a la humanitat a partir de les seves pregàries. Ambdós objectius són els que marquen i controlen la vida de les religioses perpètuas. El seu dia a dia està subjecte a les cures.

Les cures s'han desenvolupat de tal manera que s'han naturalitzat a la nostra societat, que sorgeix de l'articulació del sistema de gènere, de parentiu i d'edat (Esteban, 2017). Al llarg del treball de camp s'ha reiterat en diverses ocasions com les religioses es consideren com a cuidadores de la humanitat, que segons Izquierdo (2003) és fruit del model socialitzador i subjectivador eclesiàstic. El model eclesiàstic produeix disposicions ètiques diferenciades entre les dones i els homes religiosos, on la disposició de les dones a les cures es percep com a natural (Comas d'Argemir, 2017), fruit de la creació de la dona religiosa a partir de la imatge de la Verge. La voluntat de semblança marca a les dones la disposició envers el treball de cures, a ser objecte de preocupació i també objecte de realització i de confirmació de la validesa de les dones a través d'aquesta pràctica (Izquierdo, 2003).

Arran del treball de camp he diferenciat dos tipus de cures que realitzen les religioses. Per una banda, el treball de cures que es realitza dins de la comunitat, un treball intern o privat que suposa la implicació de totes les membres. Tanmateix, hi ha un segon treball de cures extern o públic, que és el que realitzen per la societat i els fidels, que es basa a donar consol per les persones que venen a demanar ajuda i també pregàries per tota la humanitat.

Les cures internes tenen per objectiu el benestar de les adoratrius de la comunitat, estarien relacionades amb el concepte tradicional de cures, entès com a “aquellas actividades que tienen como objetivo proporcionar bienestar físico, psíquico y emocional a las personas” (Finch 1989, a Esteban 2017:34). Totes les religioses tenen l'obligació de participar en les activitats de benestar de la comunitat, cuinar, netejar, atendre a les germanes que pateixen algun tipus de patologia, etc. En aquest sentit, les cures es realitzen a l'interior de la comunitat com a treball domèstic, “aqueel que produce bienes y servicios para el auto-consumo, no para el intercambio mercantil; es decir, genera valores de uso para el consumo inmediato de la familia” (Pérez Orozco (2006): 94). Les pròpies adoratrius són les encarregades del benestar de les Germanes i sols en casos puntuals es recorre a l'ajuda de personal exterior, “*solo en casos muy puntuales pedimos ayuda, [...] si vienen, vienen Hermanas de vida activa*” (Entrevista MS:26/02/2020). El suport mutu esdevé una pràctica essencial per la vida de les religioses a partir de la cura, que esdevé el principal pilar de les seves tasques i és sentit com un sacrifici per arribar a la seva meta.

En el treball de cures extern o públic s'ha de diferenciar les pràctiques que realitzen les religioses de Vida Activa i les de Vida Contemplativa. Les religioses que formen part del col·lectiu de Vida Activa destaquen per la seva presència en espais típicament feminitzats i realitzen treballs de cura fora de les parets de la comunitat, relacionats amb l'educació i la infermeria, entre altres. Per contra, per a les religioses de Vida Contemplativa el treball de cures extern o públic està caracteritzat per l'ajuda cap als fidels i cap a la humanitat a partir de les seves pregàries, que tenen per objectiu salvar el món de tots els mals que està patint. La Mare Vicària ha reiterat en diverses ocasions que elles són conscients de tot el que passa al món, des dels problemes econòmics al canvi climàtic i fan seu el patiment de la humanitat i s'ofereixen, a partir de la pregària, per combatre aquests mals,

Tú sabes, ves que el mundo está muy herido, está sufriendo por tantos motivos: enfermedades, economía, social... Tú eres muy consciente de esa realidad [...] Mi vida entera, mi oferta cotidiana es precisamente también para orar por esto. Por nuestro mundo que está en esta crisis. Para que se vuelva a reencontrar consigo mismo y retomar el camino, o sea, lo que le va a hacer feliz. (Entrevista MV:16/03/2021)

Seguint a Esteban (2017), la necessitat de curar el món és fruit del context en el qual estan situades, és a dir, han desenvolupat un sentiment de culpa en un context moral i polític eclesiàstic que fa que les religioses adquireixin aquest estil de vida, sentir l'amor, la cura i practicar-la per sobre de totes les coses fruit del pensament amorós (Esteban, 2011). Però realment el treball de cures és desinteressat o hi ha alguna motivació rere d'aquestes activitats? Al parlar amb les diferents religioses destaquen la importància de la bona convivència, dels horaris, les tasques que han de realitzar, etc. L'escolta als fidels i donar consol es converteix en una feina pesada que moltes no volen complir, ja que no les permet fer les pregàries per la humanitat ni la resta d'activitats pròpies de la seva condició. La Mare Vicària ha reconegut que durant el confinament domiciliari elles van poder gaudir més de les seves feines i del silenci, ja que no hi havia tant moviment per la comunitat i les permetia estar més concentrades amb la meditació. El conjunt de les pràctiques diàries i quotidianes tals com les pregàries, la meditació i l'adoració creen *l'habitus* de les adoratrius, que segons Bourdieu (1990) conformaria un estil de vida concret i propi de la seva classe social.

Les cures externes esdevenen una necessitat a satisfer per les religioses, fruit de la seva elecció de vida es converteix en una obligació moral, (Comas d'Argemir, 2014). Les cures es converteixen en un deute que tenen les adoratrius envers la humanitat per així poder arribar a la fi de la seva existència, la vida eterna amb el Senyor.

APUNTS FINALS

La divisió sexual dins de la institució eclesiàstica és el que marca els rols, les tasques i les activitats de dones i homes dins de la religió cristiana a partir de la lectura que s'ha fet de la Bíblia per part dels homes. A les dones històricament se les ha associat a la imatge de la Verge Maria, atribuint unes característiques específiques com a dona i mare, relacionades amb les cures, la maternitat o un comportament més dòcil i modelable. Els homes, per contra, se'ls ha associat a Crist i per tant, han adquirit tota una sèrie de privilegis dins de l'església pel simple fet de ser homes. Les diferències entre dones i homes dins de l'àmbit eclesiàstic recau en la història d'aquesta, en la construcció d'una identitat femenina i masculina que remet a una sèrie de diferències que han perpetuat la discriminació i han relegat les dones a l'àmbit domèstic i reproductiu de la comunitat cristiana.

L'amor que professen cap a la divinitat és l'epicentre de la seva existència i el motiu pel qual es presten en cos i ànima al Senyor. El règim o pensament amorós (Esteban, 2011), configura les aspiracions, els desitjos i l'actitud de les adoratrius i conforma la seva subjectivitat a partir dels ideals de feminitat extrets de les escriptures sagrades. Però el règim amorós no seria vàlid sense la formació que reben les religioses quan decideixen formar part de la comunitat. La formació que s'allarga durant nou anys té per objectiu aprendre els entramats de la vida religiosa, esdevenint una fase liminal on les aspirants són desposseïdes de tot allò previ a l'entrada al monestir. Les novícies durant els primers anys es van enfrontant a un règim disciplinari cada vegada més sever per poder esdevenir part del col·lectiu i identificar-se com una més de la comunitat.

La dominació dels homes envers les dones és fruit d'un sistema que ha relegat a la dona a l'àmbit domèstic. En l'àmbit eclesiàstic la dona religiosa ha esdevingut una peça important durant anys donant serveis a la comunitat, des de tasques relacionades amb l'ensenyament, a la infermeria o ajudant a les persones amb menys recursos. Les

Adoratius Perpètues, malgrat el règim de clausura no han volgut quedar exemptes d'aquestes tasques i s'ofereixen per donar consol i consell a totes les persones que cerquen la seva ajuda. Fruit de la seva devoció, la identitat com a dona religiosa, té per objectiu salvar a la humanitat dels diferents mals que puguin esdevenir al món. Però seguint a Esteban (2017) aquesta necessitat ha estat construïda i elaborada a partir del context en el qual han construït la nova identitat com a religioses, on s'ha desenvolupat un sentiment de culpa si no pregunten per la salvació de la humanitat. Donar-se als fidels esdevé una obligació i un deute amb la societat per poder ser recompensades assolir la seva fita a la vida: assolir la vida eterna i estar amb Déu.

El treball de cures esdevé, doncs, el principal mecanisme pel qual, les adoratrius, es donen a la comunitat i a la societat. Comparteixen el patiment dels altres per així ser mereixedores de la vida eterna i poder completar satisfactòriament la seva funció a la Terra. Aquest fet només és possible si comprenem com l'esquema de l'ideal de feminitat que crea l'Església catòlica radicat en la Verge Maria, ha penetrat amb força a la identitat del col·lectiu d'adoratrius perpètues. La imatge de la Verge Maria esdevé un patró de conducta i de forma per les religioses catòliques que han de complir amb aquesta imatge idíl·lica per satisfer els manaments de l'església.

BIBLIOGRAFIA

AMORÓS, C. (1994). "Espacio público, espacio privado y definiciones ideológicas de 'lo masculino' y 'lo femenino'". A *Feminismo, igualdad y diferencia*. México, UNAM, PUEG: 23-52.

ARQUEBISBAT DE BARCELONA. Església Arxidiocesana de Barcelona. (2021). *Guia de l'Església*. (21/05/2021) <https://www.esglesiabarcelona.cat/wp-content/uploads/2018/01/Guia-Esgl%C3%A9sia-Arquebisbat-Barcelona-Gener-2018.pdf>

BOURDIEU, P. (1990). "Habitus". A *Sociología y cultura*. México D.F.: Grijalbo: 154 -157.

(1991). "Estructuras, habitus, prácticas". A *El sentido práctico*. Madrid: Taurus.

(2000). *La dominació masculina*. Barcelona: Anagrama.

COMAS D'ARGEMIR, D. (2014). "Los cuidados y sus máscaras. Retos para la antropología feminista". *Mora*, (20):167-182.

(2017). "El don y la reciprocidad tienen género: las bases morales de los cuidados". *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia*. 22 (2):17-32.

ESTEBAN, M.L. (2011). *Crítica al pensamiento amoroso*. Barcelona: Bellaterra.

(2017). "Los cuidados, un concepto central en la teoría feminista: aportaciones, riesgos y diálogos con la antropología". *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia* 22 (2):33-48.

GIDDENS, A. (1989). *Sociología*. Madrid: Alianza.

GOFFMAN, E. (1963). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster.

GONZÁEZ-PÉREZ, T. (2010). “Desigualdad, mujeres y religión. Sesgos de género en las representaciones culturales religiosas” *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia* (5): 467-505.

HASKINS, C. (2003). “Gender Bias in the Roman Catholic Church: Why Can’t Women be Priests?” *Law Journal of Race, Religion, Gender and Class*. University of Maryland (3):99-124.

HÉRITIER, F. (1996). *Masculino/femenino la valencia diferencial de los sexos*. Barcelona: Ariel.

IZQUIERDO, M.J. (2003), “Del sexismo y la mercantilización del cuidado a su socialización: hacia una política democrática del cuidado”. A *SARE 2003: Cuidar Cuesta: costes y beneficios del cuidado*. San Sebastián: Emakunde:119-154.

MEAD, M. (1982). *Sexo y temperamento en tres sociedades primitivas*. Barcelona: Planeta-Agostini.

MORENO, M. (2005). “Mujeres, clericalismo y asociacionismo católico”. A LÓPEZ, AL; BOTTI, A; DE LA CUEVA, J. (coords.). *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la Restauración a la Transición*. Cuenca: Universidad de Castilla- La Mancha:107-132.

OFICINA D’AFERS RELIGIOSOS. Departament d’Interculturalitat i Pluralisme religiós. Àrea de cultura, educació, ciència i comunitat. (2019). *Memòria d’Activitats 2019*. (28/04/2021) https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-afers-religiosos/sites/default/files/recursos/memoria_oar_2019.pdf

ORTNER, S. (1974). “¿Es la mujer al hombre lo que la naturaleza a la cultura?”. A Harris, O; Young, K. (Comp.), *Antropología y feminismo*. Barcelona: Anagrama: 109-132.

PAZ, M. (11/11/2010). Las mujeres en la iglesia católica. *La Vanguardia* (04/06/2021). <https://www.lavanguardia.com/vida/20101111/54068549529/las-monjas-que-limpiaron-el-altar-ante-el-papa-en-la-sagrada-familia-explican-su-vocacion.html>

PÉREZ-OROZCO, A. (2006). *Perspectivas feministas en torno a la economía: el caso de los cuidados*. Madrid: Consejo Económico y Social.

ROCA, J. (2008). “Ni contigo ni sin ti: cambios y transformaciones en los roles de género y las formas de convivencia”. A TÉLLEZ, A; MARTÍNEZ, J. (coord.) *Sexualidad, género, cambio de roles y Nuevos modelos de familia*. S.I.E.G:13-31.

SKŁADANOWSKI, M. (2016). “Women’s Dignity or Church Tradition? Christian Anthropology in the Debate about the Ordination of Women”. A *Roczniki Teologiczne* 63(7):275-88.

TURNER, V. (2005 [1967]). “Entre lo uno y lo otro: El periodo liminar en los ‘rites de passage’”. A *La selva de los símbolos*. Madrid: Siglo XXI:103-123.

VALLVERDÚ, J. (2007). "Mi cuerpo es un templo de Dios: Carisma y emoción en los sistemas religiosos". *Iztapalapa: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades* (63):135-54.

(2010). “Cossos místics, cossos polítics: el control material de l’ experiència religiosa al moviment Hare Krisna”. *Quaderns de l’Institut Català d’Antropologia* 26:17-40.

(2012). “El poder sobre el cuerpo y el poder del cuerpo religioso: Dos casos para la comparación”. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 67(1):209-240.

VAN GENNEP, A. (2008[1909]). “Clasificación de los ritos”. A *Los ritos de paso*. Madrid: Taurus:11-35.